

'Mezar Taşlarına Yansıyan Şekliyle' Türk Kültüründe Hayat ve Ölümle İlgili Bazı Değerlendirmeler*

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, mezar taşı yazılarından hareketle Türk kültüründe yerleşen (özellikle ölümle ilgili) bazı duygu, düşünce ve inançları ortaya koymaktır. Bu maksada yönelik olarak çalışmanın ilk bölümünde danışma çerçevelerimizi (frame of referances) belirleyebilmek amacıyla mezar taşı geleneği ve Türk kültüründe ölümle ilgili davranış örüntüleri hakkında kısa bir teorik malumat verilmiş ve daha sonra mezar taşlarına aktarılan özellikle manzum ifadeler muhteva analizine¹ tabi tutularak, onlarda saklı bulunan psikolojik motifler tespit edilmeye çalışılmıştır².

Aynı zamanda sanat değeri taşıyan mezarlıklarımızın, birer açık hava müzesi olarak ele alınmaları mümkündür. Ancak mezar taşlarına aktarılan ifadelerin muhteva analizlerinin yapılmasının, Türk kültür hayatına daha önemli

* Bu çalışmayı titizlikle okuyup eleştirileriyle katkıda bulunan hocalarım, Sayın Prof. Dr. Erdoğan Fırat, Prof. Dr. Sadık Kılıç ve Doç. Dr. Recep Yaparel'e teşekkür ederim.

** Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

¹ Bilindiği gibi muhteva analizi (content analysis) diğer birçok disiplinde olduğu gibi din psikolojisinin de önemli araştırma yöntemlerinden birisidir. Bk. Paloutzian, R.F., *Invitation to the Psychology of Religion*, Allyn and Bacon, Second Edition, London, 1996, s. 71-72; Biet-Hallahmi, B. ve Argyle, M., *The Psychology of Religious Behavior, Belief and Experience*, Routledge, London and New York, 1997, s. 36-37.

² Bu çalışmada kullanılan materyal, Erzurum, Rize ve Trabzon illerinde, özellikle geçtiğimiz yüzyılda yapılan mezar taşlarına yazılan yazılardan elde edilmiş, yaşanan sosyo-kültürel değişim ve aradan geçen zamanın bu konuda herhangi bir değişiklik meydana getirip getirmediğini belirleyebilmek amacıyla 19. yüzyıl mezar taşı yazılarından da istifade edilmiştir. Bu amaçla özellikle İstanbul, Adana ve Erzurum illerinde bulunan mezar taşı yazıları üzerinde yoğunlaşmıştır. Mezar kitabelerinin büyük çoğunluğu tarafımızdan bizzat incelenmiş, kendilerine ulaşamadığımız halde muhtevaya uygun düşen diğer bazı mezar kitabeleri ise bu konuda hazırlanan çalışmalardan derlenmiştir. Mukayesenin daha iyi bir şekilde ortaya konulabilmesi için alıntı yapılan mezar taşı yazılarının yanında, ilgili şahısların ölüm tarihleri ve mezarın bulunduğu il belirtilmiştir.

Faruk KARACA**

katkıları sağlayacağı inancındayız. Çünkü bünyelerinde büyük bir sembolizm serveti taşıyan ve bütün bir inanç ve düşünce sisteminin aynası olarak değerlendirilebilecek mezar taşları³ üzerinde günümüze değin bu perspektiften pek fazla çalışılma yapılmamıştır. Halbuki onlarda dertler, korkular, sevgiler, üzüntüler, hatta neşe ve nükteler, yani çeşitli konularla ilgili duygu ve düşünceler gibi psikolojik materyali bolca bulmak mümkündür. Bu materyalin ortak paydasını ölüm temasının oluşturması ise, onları, ölümle ilgili duygu, düşünce ve inançların tespiti açısından daha da önemli hale getirmektedir. Ölüm fenomeninin psiko-sosyal gerçekliğini anlama ve değerlendirmeye son derece ihtiyaç duyulan günümüzde ise, bu tip araştırmaların önemi ortadadır. Nitekim ölümün algılanış biçiminin ortaya konması, insan davranışının daha iyi anlaşılması konusunda faydalı ipuçları vermesinin yanında, kültürel analizlere bir nevi giriş kapısı olacak⁴ ve insanımıza kendisini tanıma bakımından katkıda bulunacaktır.

Bilindiği gibi her toplumda hayatın tabii akışı içinde meydana gelen olaylarla ilgili değişik kültürler oluşmuştur. Mezar ve ölüm kültürleri de değişik uygarlık ve kültür çevrelerinde farklı biçimlerde gelişmiş, dinler bu konuya değişik açılardan yaklaşmışlardır. Türk kültüründe de halkın benimsediği davranış kalıplarıyla dini inançların birleşmesi, zengin bir ölüm kültürü ortaya çıkarmıştır.

İnsanların ölüm karşısında sergiledikleri tutumlar çeşitli ifade biçimleri bulmuş, ölümün çeşitli yanlarını vurgulayan atasözleri, deyimler, ilençler (beddua sözleri)

³ Krş. Oğuz, Burhan, *Mezartaşında Simgeleşen İnançlar*, İstanbul, 1983, s. 9.

⁴ Feifel, Herman, "Attitudes toward Death in Some Normal and Mentally Ill Populations", in *The Meaning of Death*, Ed: Herman Feifel, Mc. Graw-Hill, 1959, s. xv-xvi.

destanlar ve ağıtlar gibi edebi eserler meydana gelmiş⁵, bu edebi şekillerin bir kısmı (bazen nazım ve nesir olmak üzere), mezar taşlarına aktarılmıştır. Dolayısıyla mezar taşı yazılarının, ölüm ve hayatla ilgili duygu, düşünce ve inançların değişik ifade biçimleri olarak değerlendirilmesi mümkündür. Zira bu yazıların bir kısmı daha önceden kaleme alınmış ifadeler olmakla birlikte, sırf mezar taşı için yazılan veya insanların bizzat kendi mezar taşları için yazdıkları birçok nazım ve nesir ifade bulunmaktadır. Nitekim kültürümüzde hayattayken kendi mezar taşına neler yazdırmak istediklerini belirten, mezarının taşını veya kalıbını önceden hazırlatan birçok insan bulunmaktadır⁶. Özellikle kendi mezar taşı yazısını ölmeden önce yazan insanların bu ifadeleri, din psikolojisi açısından oldukça önemlidir. Zira bu disiplinin önemli bilgi toplama vasıtalarından olan şahsi dökümanlar⁷ sayesinde, insanların ölüme veya hayata atfetmiş oldukları mânaya ulaşmak mümkün olmaktadır. Örneğin meşhur şairlerden Ebu'l-Ala el-Maarri'nin, hayata pesimist bakış açısını yansıtması açısından mezar taşına yazdırılmasını vasiyet ettiği;

"Bu, babamın bana işlemiş olduğu bir cinayettir,

Ben bunu kimseye işlemedim" beyti, bu açıdan oldukça ilgi çekicidir. Buradan şairin, dünyayı yaşanılmayacak derecede kötü bulduğu ve birisinin dünya sahnesine gelmesine vesile olmayı cinayet addettiği anlaşılmaktadır. Nitekim şair, bu düşüncesiyle paralel olarak evlenmemiştir⁸. Hayattaki insanların ölmüş yakınları için yazdırmış oldukları mezar taşı yazıları da, onların hayat ve ölüme atfetmiş oldukları manayı yansıtıcı mahiyettedir. Zira onlar, her ne kadar yakınları da olsa kendilerine göre bir başkasının mezar taşına, gerek ölen insanla ilgili olsun, gerekse bizzat kendi ölümleriyle ilgili olsun, ölümün iç dünyalarında oluşturduğu duygu ve düşünceleri aksettirmektedirler.

Bu cihetle ölüm fenomeninin, kendisiyle ilgili bir tür edebiyatın oluşmasına da zemin hazırladığı söylenebilir. Nitekim 18. yüzyılda batı dünyasında, ölüm temasını işleyen ve ölenin ardından duyulan üzüntüyü dile getiren "mezarlık şiiri" adında bir edebi akım ortaya çıkmıştır⁹.

Türk-İslam edebiyatında da zengin örneklerine rastlanan bu tür şiirler, "ağıt" edebiyatını oluşturmuştur. Genellikle halk arasında sevilen ve özellikle genç yaşta ölen kimselerin ölümüne yakılan ağıtların bir kısmı sözlü edebiyat halinde yaşamaktadır. Divan edebiyatında ölen şahıslar için yazılan "mersiyeler" ise, bazı şahsi övgülerin yanı sıra ölüm felsefesini işlemekte ve insanları ölüm vâkiası karşısında derin bir düşünceye yönlendirmektedir¹⁰.

Türk Kültüründe Mezar Taşları

Varlık sahnesine çıkmış bir çok kültürde mezar taşı geleneği bulunmaktadır¹¹. Bu geleneğin arka planındaki psikolojik motivin, insanların bir taşla da olsa ebedileştirilmesi, veya en azından uzun bir süre anılması ve ölümlerin mekanı olan mezarlıklara, yaşayan insanların saygılı davranması faktörleri zikredilebilir. Mesela, bir mezar taşına kazınan;

"Kabrim üstüne yaptır mezar taşımı

Gelip geçen basıp da ezmesinler başımı" (İstanbul, 1893) ifadeleri bu durumu vurgularken, şair Eşref'in,

Gözlerim ebnâ-yı âlemden o rütbe yıldırı kim,

İstemem ben Fatıha, tek çalmasılar taşımı¹² dizeleri ise, şairin mezar taşına vermiş olduğu önemi veciz bir şekilde ortaya koymaktadır.

Türk tarihinin başlangıcından bu yana Türklerde de ölü ve mezar geleneğinin varlığı bilinmektedir. Günümüze kadar uzanan bu gelenek, değişik dönemlerde farklılıklar göstermiş, ancak ana hatlarıyla aynı anlayış sürekliliğini korumuştur.

Uygurlarda kurgan şeklindeki mezarların üzerine "bengütaş" adı verilen ve abidevi bir mahiyet taşıyan büyük bir taş dikildiği (6-7 metre yüksekliğinde), bu taşların etrafına mezarda yatan kişinin hayatta iken öldürdüğü düşman sayısı kadar "balbal" adı verilen portre karakterinde başları kopmuş heykellerin daire biçiminde sıralandığı*, Orhun yazıtları ile bugünkü kanıtlardan anlaşılmaktadır. Uygurlarda genellikle Han veya Hakanların mezarlarına dikilen bu taşlara, mezarda

⁵ Örnek, Sedat Veyis, *Anadolu Folklorunda Ölüm*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1971, s. 107-108.

⁶ Kuşoğlu, Mehmet Zeki, *Mezar Taşlarında Hüve'l-Bâki (Mezarlarımız)*, İstanbul, 1984, s. 22.

⁷ Yavuz, Kerim, "Din Psikolojisinde Metod Meselesi ve Yeni Gelişmeler", *Ata. Üni. İ.F.D.*, sayı: 7, s. 166-170; Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1993, s. 10-11; Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Aksiseda Matbaası, 2. Baskı, Samsun, 2000, s. 58-59.

⁸ Bk. Muhammed Zihni, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, Şirket-i Kütüphanesi, İstanbul, 1304 (h), s. 134.

⁹ Geniş bilgi için bk. Ana Britannica, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1992, "Mezarlık Şiiri" maddesi, c.XXII, s. 350.

¹⁰ Güngör, Erol, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, 13. Baskı, İstanbul, 1999, s. 139.

¹¹ Ana Britannica, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1992, "Mezar Taşları Maddesi", c. XXII, s.349.

¹² Kuşoğlu, Mezar Taşlarında, s. 26.

* Özellikle Karadeniz bölgesinin bazı yerlerindeki mezarlıklarda rastlanılan silah (tabanca) resimli mezar taşları ve yöre halkının bu insanlar hakkında naklettikleri rivayetler, eski Türklerdeki balbal geleneğinin biçim değiştirerek hala devam ettiğini düşündürmektedir. Nitekim bu mezar taşları ile ilgili rivayetler arasında, ilgili kişilerin öldürdükleri kişi sayısına mezar taşlarına tabanca resmi çizildiği yer almaktadır. Ancak cinayete kurban giden ve haksız yere öldürülen insanların mezar taşlarına da (genellikle tek) silah resmi çizilmesi, bu geleneğin yön değiştirdiğini de ortaya koymaktadır.

atanın kısa bir hayat hikayesi ve methiyesi yazılıyordu. İslam mezar taşları ise yazısız ve şekilsizdi¹³. Mezar eleneğindeki en önemli aşama, diğer alanlarda olduğu gibi, Türklerin İslamiyet'i kabulü ile kendini göstermiştir. Böyleki, Karahanlılar zamanında (992-1211) Türklerin İslamiyet'i büyük yığınlar halinde kabul etmesi ve X. yüzyıldan itibaren Müslümanlığın Türkler arasında içlenmesiyle birlikte, Türk kültüründe mezar anlayışı ve geleneği kısmen değişse de, kişilerin ölümsüzleştirilmesi ve mezarlarını anıtlarlaştırma düşüncesi silinmemiş, bu gelenek başka biçimlere bürünerek yaşamaya devam etmiştir¹⁴. Bu bağlamda Türk toplulukları arasında müslüman olduktan sonra da görülen balbal geleneğinin, zamanla antropomorfik karakterini kaybederek, mezar taşı biçimine dönüştüğü söylenebilir¹⁵.

Esasen Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra, İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in sözlerine göre hareket etmişler ve bir müddet mezarlarına fazla ehemmiyet göstermemişlerdir. Zira Hz. Muhammed, daha ziyade ölümlerinde hakim olan mabetlerdeki ilahlara tapma ve sayısız ilah tanımaya öngören putperest inançlarını ortadan kaldırmaya yönelik olarak, en güzel mezarın, "kaybolmuş mezar" olduğunu ifade etmiştir. İslam fukahası ise, Kur'an'da belirgin ve açık bir hüküm olmamakla birlikte, bu hadis ve diğer bazı hadislerle dayanarak, mezarların kireç ve benzeri şeylerle yapılmasını, kendi toprağına ilave edilerek yükseltilmesini, üzerine kubbeli binalar yapılmasını ve mezar taşlarına övücü ve kaderden şikayet edici sözler yazılmasını uygun görmemiştir¹⁶. Nitekim özellikle başlangıç dönemlerinde müslüman mezarları sade ve gösterişsiz iken, daha sonra Emevî ve Abbasî dönemlerinden itibaren bu gelenek terkedilmiş, gösterişli mezarlar ve türbeler inşa edilmiştir¹⁷. Ayrıca İslam dininin yayılırken karşılaştığı yerel geleneklerle harmanlanması sonucunda tek tip İslam mezarları yerine, İran, Mısır ve Türk geleneklerine göre şekillenmiş değişik mezar kültürleri meydana gelmiştir. Türkler ise

genellikle İslam dinine gönülden bağlanan bir millet olmalarının yanında, ölümlerine karşı içten gelen sevgilerini yok edememişler ve onlara karşı gösterdikleri hürmet ve sevginin bir tezahürü olarak, mezarlarını sanat aleminin en güzel örnekleriyle süslemişlerdir¹⁸. Mesela biçim ve süsleme açısından en çok dikkat çeken mezar taşlarından olan Ahlat mezar taşları, taş yontuculuk sanatının en üstün ifadeleri olarak kabul edilmektedir¹⁹.

Osmanlılarda mezar taşı geleneği çok eski dönemlerden başlayarak sanat eseri kimliğini kazanmaya başlamış, daha sonraki dönemlerde diğer mimari ve sanat dallarına göre gelişim göstermiştir. Mezar taşı süslemeciliği ise Anadolu Selçukluları ve Beylikler dönemlerinden sonra Osmanlılarda da sürmüştür²⁰. 19. yüzyıl Osmanlı mezar taşlarındaki çeşitli "serpuş"ların yerini, resmi başlık olarak kullanılmaya başlanan "fes" in alması, mezar taşlarının sadece bireş sanat yapıtı olmaları veya ölü ile ilgili kimlik bilgileri veren vesikalar olmalarının yanı sıra, yapıldıkları dönemin sosyal ve psikolojik yaşamına ilişkin bazı ipuçları veren kaynaklar olarak değerlendirilebileceklerinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir²¹. Nitekim mezar taşlarının biçimi ve süsleme özellikleri, genellikle kişiye göre değil, güncel olan moda akımına göre belirlenmektedir²².

Özellikle Osmanlı döneminde, üstü örtülü mezar şeklinde tanımlanan türbelere oldukça önem verilmiş, bu mezarlar, hükümdarlara, devlet büyüklerine, evliyalara ve tarihi değeri olan insanlara mahsus olarak yaptırılmıştır²³. Bununla birlikte özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren ekonomik ve kültürel alanda yaşanan çöküntü, diğer sanat dallarını olduğu gibi, mezarlık ve mezar taşıyla ilgili sanatları da olumsuz yönde etkilemiştir. Nitekim bugün artık sanat değeri taşıyan mezar ve mezar taşları neredeyse hiç yapılmamakta, eskilere kıyasla son derece yalın mezar ve mezar taşları görülmektedir. Ancak

18 Saraçoğlu, Türk Mezar Taşları, s. 28.

19 Karamanoğlu, Beyhan, *Ahlat Mezar Taşları Kültür Bakanlığı Yayınları*, Ankara, 1992, s. 44-101; Saraçoğlu, Turi, *Mezar Taşları*, s. 35; Yeni Türk Ansiklopedisi, Ötügen Nesriyat, İstanbul, 1985, "Mezar Taşları Maddesi", c. VI, s.2338.

20 Laqueur, Hans-Peter, *Hüve'l-Bâki, İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Yurt Yayınları, İstanbul, 1993, s. 80-95; Ana Britannica, "Mezar Taşı" maddesi, c. XXII, s. 350.

21 Nüzhet, Saadettin, *Mezar Kitabeleri (İstanbul'da Medfun Mezahire Ait)*, Remzi Kitaphanesi, İstanbul, 1932, s. 4-5; Ünver, Süheyl, "İstanbul Halkının Ölüm Karşısında Duyguları", *Yeni Türk Dergisi*, İstanbul, 1938, sayı: 68, s. 316-321; Eriç, Semavi, "Mezarlıklar ve Hazireler", *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri* içinde, c.I, s. 124.

22 Laqueur, Hüve'l-Bâki, s. 80.

23 Dağlıoğlu, Hikmet Turan, *Sanat Bakımı, Ahlat Mezarları ve Mezar Taşları ve Karaca Ahmed Mezarlığı*, 1 Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan, Ankara, 1988, s. 120.

13 Saraçoğlu, Necibe, *Türk Mezar Taşlarına Dair Araştırma*, İstanbul, 1950, s. 35; Tuncel, Gül, *Batı Anadolu Bölgesinde Cami Tasvirli Mezar Taşları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 5; Haseki, Metin, *Plastik Açısından Türk Mezar Taşları*, İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, İstanbul, (tarihsiz), s. 7.

14 Tuncel, Cami Tasvirli Mezar Taşları, s. 6.

15 Başkan, Seyfi, *Karamanoğulları Dönemi Konya Mezar Taşları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 13.

16 Karaman, Hayrettin, "Ölüm, Ölü, Defin ve Merasimler", *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri* içinde, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, c. I, s. 9; Ragheb, Youssef, "İslam Hukukuna Göre Mezarın Yapısı", *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri* içinde, c.I, s. 21-22.

17 Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Dergah Yayınları, İstanbul, 1986, "Mezar" maddesi, c. VI, s. 324; Ana Britannica, "Mezar" maddesi, c. XXII, s. 349.

yapısal açıdan sanat değeri taşımasa da, kültürümüzde mezar taşlarına nazım ve nesir şeklinde yazı yazma geleneğinin hâla devam ettiğini söylemek mümkündür.

Genellikle baş taşı, kapak taşı ve ayak taşı olmak üzere üç kısımdan ibaret olan mezar taşlarına²⁴ yazılan kitabelerin, temel öğeleri “yakarış”, “dua”, “kimlik”, “dua isteme” ve “tarih”ten oluşmaktadır. Osmanlı mezar taşlarının üst tarafında genellikle övgü ve yakarış amacıyla, “Hü²⁵” veya “Hüvel-Bâki”²⁶ ifadeleri bulunmakta, bu ifadeleri, ölüyü hayırdüa ile anmak için söylenen “merhûm veya merhûme” ve “mağfûr veya mağfûre” kavramları izlemektedir. Ölünün kimlik bilgilerinin verilmesinden sonra, “Ruhuna Fatiha” (son zamanlarda daha çok “el-Fatiha”)²⁷ ifadesiyle ölü için dua edilmesi istenmektedir. Ölüm tarihinin yazılmasıyla son bulan mezar taşlarında bulunan bu temel unsur ve süslemelerin yanında, çoğu zaman ölüm ve ölü ile ilgili âyet, hadis, vecize, atasözü, nesir, şiir, temenni, vs. gibi birçok şey mezar taşlarına aktarılmış ve bu ifadeler mezar taşlarının dili olmuştur.

Mezar taşlarına şiir biçiminde yazıt kazma geleneğinin ilk kez eski Yunan’da ortaya çıktığı ve bu geleneğin sonradan çeşitli kültürlerce benimsendiği kabul edilmektedir²⁸. Bölgesel ve dinî özelliklere göre değişiklikler göstererek günümüze kadar gelen bu geleneğin, daha çok İslâm kültüründe, özellikle de Türklerde daha ziyade 18.yüzyıldan itibaren yaygınlaştığı söylenebilir²⁹. Ancak mezar taşlarına yazı yazma geleneğinin, Türkler arasında İslam’ı kabul etmeden önce de mevcut olduğu bilinmektedir³⁰. Bunun gibi Türk kültüründe sıklıkla rastlanılan koç, koyun ve at şeklindeki mezar taşı geleneğinin, Orta Asya ve Şamanist geleneklerinin bir devamı olduğu kabul edilmektedir³¹.

Türk Kültüründe Ölüm

Ölümün Türk kültüründe genelde doğum gibi normal bir fenomen olarak kabul edildiği ve kabullenici bir tutumla karşılandığı söylenebilir. Nitekim “Ölüm kalım

bizim için”, “Ecele çare bulunmaz”, “Ecel geldi cihâne, baş ağrısı bahane” vb gibi atasözleri, Türk insanının ölüm algısı ve ölümle ilgili kabullenici tutumunu açıkça ortaya koymaktadır³².

Türk kültüründe ölüm fenomeninin kabullenici bir tarzda ele alındığının bir başka göstergesi de, bu hadiseyi ifade etmek için kullanılan kavramlardır. Nitekim kültürümüzde ölüm fenomenini ifade etmek için daha çok, “Hakka yürümek”, “sır olmak”, “rahmete kavuşmak”, “şehit olmak” gibi Tanrıyla barışık ifadeler kullanılmaktadır. Bütün bunlar, şahısların ötesinde daha yüksek hakikatler adına, ölümün tabii bir hadise haline getirilmesine, hatta sıcak ve sevimli gösterilmesine işaret etmektedir. Halbuki mesela bir mukayese yapılacak olursa çağdaş batı kültüründe ölüm fenomeni, daha ziyade ölümün soğuk yüzünü örtmek amacıyla “yaşamıştı”, “gitti”, “artık bizimle değil”, “geçti gitti” gibi üstü kapalı hüsn-ü tabirlerle ifade edilmektedir³³.

İnsana ölümü hatırlatan en etkili uyarılardan biri olan kabristanların³⁴, Türk kültüründe camilerin avlusuna, bilhassa kible tarafına, mahallenin bitişiğine veya şehrin havası ve manzarası en güzel olan yerlerinde yapılandırılması³⁵ ilgi çekici bir husustur. Öyle ki evden çıkıldığında mezar taşı göze çarpmakta, camiye gidip gelirken kabristanlarla yüz yüze gelmektedir. Ayrıca Türk-İslam kültüründe mezar taşı yazılarının, elverdiğince daha fazla kişinin görebileceği biçimde ve eğer daha iyi görülebilecekse, mezar taşının ön yüzü yerine zaman zaman orta yüzüne yazılmış olması³⁶ da aynı doğrultuda değerlendirilebilir. Yine Türk kültüründe saray, konak veya dergâhlarını, türbe ve mezarlarıyla aynı yerlere kuran insanların ölüm ile olan iççeliği dikkat çekicidir³⁷. Arif Nihat Asya’nın;

Bir yanda mezar taşları bir yanda eşik
Önden eve “destür” deyip girdik beşik
Sessiz ve ucuz bir yuva bulduk Karaca

²⁴ Yeni Türk Ansiklopedisi, “Mezar Taşları Maddesi”; c. VI s. 2338.

²⁵ O, Allah.

²⁶ Bâki olan, O Allah’tır.

²⁷ Ölünün ruhunun selameti ve Allah rızası için okunması tavsiye ve davet edilen Fatiha suresi, her ne kadar belli bir ölü için okunsa da, fatiha okumak, ölü ya da diri tüm insanların günahlarının bağışlanmasını dilemek anlamına gelmektedir.

²⁸ Temel Britannica, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1992, “Mezar Taşları Maddesi”, c. XII, s.190.

²⁹ Laqueur, Huve’l-Bâki, s. 81.

³⁰ Saraçoğlu, Türk Mezar Taşları, s. 8, 35.

³¹ Danık, Ertuğrul, Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1993, s. 49.

³² Türk kültüründe ölüm hakkında geniş bilgi için bk. 21. Yüzyılın Eşiğinde Örf ve Adetlerimiz (Türk Töresi), Haz. Türk Kültürüne Hizmet Vakti, Ankara 1985, s.188 vd.; Başer, Vehbi, Ölümle İlgili Dini Sosyal Davranış Örgütlerinin Değişmesi, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1993, s. 217 vd.; Karaca, Faruk, Ölümle İlgili Davranış Örgütleri Açısından Modern Batı ve Türk-İslam Kültürü, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 12, Erzurum, 1999, s. 65-76.

³³ Lepp, Ignace, Death and Its Mysteries, Trans. Bernard Murcland, McMillan Publishing, New York, 1968, s. 75-76.

³⁴ Kâm, Ferit, Dinî ve Felsefî Sohbetler, Sad. Süleyman Hayri Bolay, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 1987, s. 106.

³⁵ Kuşoğlu, Mehmet Zeki, Mezar Taşlarında, s. 16

³⁶ Laqueur, Huve’l-Bâki, s. 92.

³⁷ Güngör, Türk Kültürü, s. 141.

*Ahmed'de ki, ahiretle dünya bitişi*³⁸” dörtlüğü, özellikle eski şehirlerimizin mezarlıklarla birlikte yaşadıklarını çarpıcı bir biçimde ifade etmektedir³⁹. Yine yaşadığı dönemde yaklaşık 15-18 milyon nüfusumuz olmasına rağmen, Türkiye'nin nüfusuyla ilgili soruya “seksen milyon” cevabını veren Yahya Kemal'in ölüm algısı da aynı doğrultuda değerlendirilebilir. Nitekim o, kendisine o dönem Türkiye'nin nüfusu hatırlatılınca; “Ben ölümlerimizi de saydım. Cevabım doğrudur. Zira biz onlarla bir arada yaşarız” şeklinde cevap vermiştir⁴⁰.

Mezarlıklar gibi türbelerin de çoğunlukla şehrin manzarasına hakim yerlere yapılandırılması, Türk insanının tabiat zevkini öldükten sonra da almak istediği şeklinde yorumlanabilir. Nitekim Ertuğrul Gazi'den başlamak üzere hemen hemen bütün Türk büyükleri birer tepede yatmaktadır⁴¹. Bu bağlamda Türk kültüründe yapılan mezarlıkların ürkütücülükten ziyade zaman zaman çekici özelliklerinin dahi olduğu söylenebilir. Mesela İstanbul'a turist olarak gelen şair Henri de Régnier, Eyüp mezarlıklarının bir yokuşunda durmuş ve “İstanbul! Mü'minlerinin o kadar sevdiği Eyüp servilerinin altında, kendimi senin ölümlerine kardeş hissettim” ifadesini kullanmıştır⁴².

Kültürümüzde, temiz, bakımlı ve civarının çevrili olmasına özen gösterilen kabristanların uygun yerlerine meyvesiz ağaçlar, (orman ağaçları ve serviler gibi genellikle yaprağı dökülmeyen ağaçlar), mezarların üzerine ise, gül, zambak, bahar dalı ve benzeri çiçeklerin dikilmesi tercih edilmektedir. Bu bağlamda mezar taşlarının üstlerinde genellikle çiçek dikmeye mahsus toprağa kadar giden bir delikle, kuşların toplanan yağmur sularını içebilmeleri için yuvarlak veya yürek biçiminde çukurlar bırakılır. Bu durum, Türklerin ölümünde bile iyi-

lik yapmak istemesinin ve tabiata olan ilgisinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir⁴³. Ancak özellikle son dönemlerde, kabristanlarımıza eskiden gösterilen ihtimamın gösterildiğini söylemenin hayli zor olduğunu ve özellikle yeni şehir planlarında mezarlıklara genellikle şehir dışında yerler ayrıldığını ifade etmek gerekir.

Dinî ve Psikolojik Açıdan Mezar Ziyareti

İslâm dini ile sıkı bir ilişki içinde şekillenen gelenek ve göreneklerimizde ölüm fenomeni psiko-sosyal bir fenomen olarak değerlendirilmiş, hasta ziyareti, cenaze törenlerine katılma⁴⁴, ölü yakınlarına taziyede bulunma ve mezar ziyareti⁴⁵ gibi davranışlar, hem dinen tavsiye edilmiş, hem de Türk-İslâm kültüründe gelenekleşmiştir⁴⁶. Genellikle bu geleneğin yaşatılmaya çalışıldığı Türk toplumunda, aile büyükleri, akraba, dost, sevilen insanlar, devlet büyükleri ve erenlerin mezarları zaman zaman ziyaret edilmekte, mezar ziyaretleri genellikle Cuma ve Bayram günleri yapılmaktadır. Diğer günlerde de kabir ziyaretlerine devam edilmekte, özellikle Kandil ve Cuma geceleri, ölümlerin ruhları için mevlitler tertiplenerek Kur'an oku(t)maya ve dua etmeye büyük önem verilmektedir.

Kabir ziyareti İslam dininde insanlara ölümü hatırlatacağı gerekçesiyle tavsiye ve teşvik edilmiştir⁴⁷. Nitekim kabir ziyaretinin arkasındaki en temel psikolojik motivin, insanları genelde ölüm, özeldense kendi ölümleri hakkında düşünmeye yönlendirmesi olduğu söylenebilir. Ölüm hakkında düşünmek ve insanın hayata attığı mânayı, onu da nazari dikkate alarak belirlemek ise, evrensel bir korku olan ölüm korkusunu⁴⁸ hafifletici bir etkiye sahiptir⁴⁹. Nitekim Hz. Peygamber de bir hadisinde, “ölümü en çok hatırlayan” kimseleri, “en akıllı” kimseler olarak tavsif etmiştir⁵⁰. Kabir ziyaretini teşvikin ana motivlerinden birisinin ölümlerden ibret almak olduğu, müslüman olmayanların kabirlerinin ziyaret edilmesinin mubah sayılmasında da görülebilir⁵¹.

³⁸ Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, “Mezar” maddesi, c.VI, s. 325.

³⁹ Bu duruma bir örnek olarak Erzurum Şehri verilebilir. Şöyleki 1904 yılında Yarbay Fuat Bey tarafından çizilen şehir haritasında Erzurum çevresinde yer alan ve Devre-i Muttasila adı verilen toprak surun çevrelediği alan içerisinde, şehrin dört bir tarafının mezarlıklarla doldurulduğu görülmektedir. Buna göre o dönemde Erzurum'da irili ufaklı 40 civarında mezarlık alanının olduğu bildirilmektedir. Bk. Yurttaş, Hüseyin, “Erzurum'daki Mezar Taşlarından ve Vakfiyelerden Birkaç Örnek”, *IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Nisan 2000 Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van, 2000, s. 137-138.

⁴⁰ Ünver, Süheyl, *Yahya Kemal'in Dünyası*, Tercüman Tarih ve Kültür Yayınları, İstanbul, 1980, s. 131. Bu konuda değişik rivayetler için bk. Güngör, Türk Kültürü, s. 141; Özden, H. Ömer, Estetik ve Tarih Felsefesi Boyutu İçinde Yahya Kemal, Ata. Üni. İ.F. Y., Erzurum, 1999, s. 198-201.

⁴¹ Güngör, Türk Kültürü, s.141. Örneğin Erzurum ilinde şehre hakim bir tepede Abdurrahman Gazi Türbesi ve onun etrafında şehir kabristanı bulunmaktadır.

⁴² Yahya Kemal, “Bir Rüya da Gördüğümüz Eyüp”, *Sonsuz Hayata Yolculuk* içinde, Haz. İ.B.B Mezarlıklar Müdürlüğü, İ.B.B. Yayınları, İstanbul, (tarihsiz), s. 28.

⁴³ Dağhoğlu, Mezarlar ve Mezar Taşları, s. 121.

⁴⁴ Buhari, *es-Sahih*, el-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul, (tarihsiz), Cenâiz, 2.

⁴⁵ Müslim, *es-Sahih*, Tah. Muhammed Fuad AbdülBâki, el-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul, (tarihsiz), Cenâiz, 108.

⁴⁶ Karaca, Faruk, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 278.

⁴⁷ İbn Mace, *es-Sünen*, Tah. Muhammed Fuad Abdülbaki, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1975, Cenaiz, 48:

⁴⁸ Becker, Ernest, *The Denial of Death*, The Free Press, New York, 1973, s. 15.

⁴⁹ Schaerez, R., *Çağdaş Filozoflarda Ölümün Anlamı*, Çev. Faik Dranaz, İstanbul, 1953, s.16-17; Karaca, Ölüm Psikolojisi, s.331.

⁵⁰ İbn Mâce, Sünen, Zühhd, 31.

⁵¹ Gazzali, Ebu Hamid, *İhyau Ulumi'd-Din*, Ter. Mehmed A. Müftüoğlu, Pırlanta Yayınevi, İstanbul, (tarihsiz), c. IV, s.1021.

Kabir ziyareti, ziyaretçileri bizzat ölüm ve ölümlerle karşı karşıya getirdiği gibi, ölümle ilgili çeşitli bakış açılarını yansıtan mezar taşı yazılarıyla da yüz yüze getirmektedir. Bu açıdan mezar taşı kitabeleri, bu yazıları yazdıranların ölüm ve hayatla ilgili tutumlarını yansıttığı gibi, zaman zaman yaşayanların da hayat ve ölümle ilgili tutumlarını etkileme özelliğine sahiptir. Çünkü bazen bir satır yazı veya iki kelime, insan hayatını tamamen değiştirebilmektedir.

Mezar Taşı Yazılarında Psikolojik Motivler

Türk kültüründe ölüm fenomeni, mezar taşlarına değişik biçimlerde yansımıştır. Bu temaların toplanabileceği temel nokta, ölümün kaçınılmaz bir kader olması ve Tanrıyla barışık bir şekilde, ona kabullenici bir tarzda yaklaşılmasıdır. Örneğin;

"Minberî (?) Efendizâde es-Seyyid Şerif

Can-u dilden azm-ı ukba eyledi

Yani hemnâm Muhammed Mustafa

Bildi dehri terk-i dünya eyledi

Güşuna erûb sadây-ı ırcî'î

Şevkle ol emri tâ sâfâ eyledi

Rahmet ümidiyle ruh-i pâkini

Dergah-ı Mevlâ'ya ihdâ eyledi⁵²" (Karacaahmet, 1754);

Emr-i Haktan emraz geldi benim tenime

Bulmadı sıhhat vücudum, sebep oldu mevtime
(Karacaahmet, 1942);

Emretti Huda eyledi ferman

Eritti ecel vermedi aman

Hastalık geldi cihane

Beyin tümörü bahane (Erzurum, Asri Mezarlık, 1980) dizeleri, ölümün kaynağının, bizzat Allah'ın kendisi olduğu ortaya konmaktadır⁵³. Hastalıklar ise, ölümün görünen sebepleri durumundadır.

Mezar taşı yazıları incelendiği zaman, bu yazılardaki temaların bir kısmının ölümlerle ilgili, diğer bir kısmının da yaşayanlara yönelik olduğu görülmektedir.

1) Ölümlerle İlgili Olanlar

a) Yardım İsteme:

Türk kültüründe şekillenen mezar taşı yazılarda göze

çarpan en ağırlıklı tema, yardım istemidir. Bu yardım talebi, bazen mezarda yatan insanların ölmeden önce kendilerinin mezar taşlarını hazırlatmaları veya bu temada mezar taşı yazdırılması konusundaki vasiyetleriyle, bizzat o mezarda yatan insanlardan gelmektedir. Bazen de ölü yakınları, mezarlığı ziyaret eden diğer insanların dikkatlerini kendi yakınlarına çekmek ve onlara dua edilmesini sağlamak amacıyla, bu temayı işleyen mezar taşı yazıları yazdırmaktadırlar. Nitekim mezar taşı yazılarında en önemli dinsel öge olan bu istek, birçok durumda ölenin yakınları için, ölüyle ilgili olarak kendilerinin dua etmesinden daha önemli kabul edilmektedir. Her ne şekilde olursa olsun bir ikaz niteliği taşıyan bu durum, açık bir şekilde bir yardım çağrısı olarak değerlendirilebilir. Mesela;

"Bir gün hayatta vardım

Akibet bir mezarım

Bir dua okusanız

Ben yerimde rahatım" (Çayeli, Rize,1973) ifadeleri, o mezarda bulunan insanın rahatını, mezar ziyaretinde bulunan insanların duasına bağlamaktadır.

"Gece gündüz uyurum

Beñi Mevla'ma duyurum

Fatiha ile buyurum

Sonra diyemez olursun" (Tonya, Trabzon, 1980) ifadeleri de, ölen insandan bütün aksiyonların kesilmesi gerektiğini, ancak yaşayan insanların kendisine yapacakları duayla durumlarının düzelebileceği, yaşayan insanların ise bu duayı vakit geçirmeksizin yapmaları gerektiğini vurgulamaktadır.

"Bakıp da geçme ey Muhammed ümmeti

Bir fatiha oku bize, Cennet mekân olsun size" (Rize, 1967)

yazısı ise karşılıklı olarak dualaşmayı ifade etmektedir⁵⁴.

Bir başka mezarda bulunan;

"Fatiha okumadan geçme

Ey muhterem yolcu

Budur müslümanın

Din kardeşine borcu" (Trabzon,1978) dizeleri de hem ölümler adına yaşayanlardan yardım istemekte, hem de yaşayan insanlara, sorumluluklarından birisini hatırlatmaktadır⁵⁵. Nitekim diğer bir mezar taşındaki;

⁵² Aynı temada diğer iki mezar taşı kitabesi şöyledir:

"Böyle buldum bu ciham sanki bir zilli hayal

Ol sebepten kimse halinden benim etmez sual

Ben dedim El-hükmi lillah razıyım her emrine

Çün ezelde böyle takdir eylemiş ol Zülcelâl" (Üsküdar, 1118). Bk. Nüzhet, Mezar Kitabeleri, s. 18.

"Messâkinim dağlar başı Sahraya hâcet kalmadı

İçtim ecel şerbetini, Lokmana hâcet kalmadı

Hep onuldu yaralarım, cerraha hâcet kalmadı" (1818/19). Bu kitabeye yaklaşık bir asır sonra (1920/21, 1939) hemen hemen aynı ifadelerle başka mezar taşlarında da rastlanmıştır. Bk. Eyice, Mezarlıklar ve Hazireler, s.126. Bu durumun, bahsi geçen dönemde Türk halkının ölümle ilgili tutumlarının aradan geçen zamanla fazla değişmediğini göstermesi açısından önemli olduğu kanaatindeyiz.

⁵³ Krş. Mülk, 672.

⁵⁴ Krş. Haşr, 59/10.

⁵⁵ Aynı psikolojik motivin gözlemlenebileceği diğer bazı mezar taşı yazıları şunlardır:

"Beni kıl mağfiret ey Rabb-ı Yezdan

Bi hakkı arş-ı a'zam nur-i Kur'an

Gelup kabrim ziyaret eden ihvân

Ede Ruhuna bir Fatiha ihsan" (Karacaahmet, 1793). Aynı yazıya, Üsküdar mezarlığında 1885 tarihli bir mezar taşında da rastlanmıştır.

"Ramazan şehit oldu gitti demeyin

Bu fani dünyaya kıymet vermeyin

Kur'an'ı benden eksik etmeyin" (Erzurum, 1972)

"Ey Adem oğlu!

Dur gitme, ben de senin gibi idim

Sen de benim gibi olacaksın

Okuduğun fatihayı, toprakta bulacaksın" (Erzurum, 1967) ifadeleri, okunan "Fatıha"ların semeresinin öte alemde görüleceğine işaret etmektedir.

Mezar taşı yazılarının temel unsurlarından biri olan bu istek, eski dönemlerde yapılan mezar taşlarında da sıklıkla gözlemlenmektedir. Örneğin yukarıdaki yazılardan yaklaşık bir asır önce bir mezar taşına kazınan;

Niyazım bu benim Bâri Hudâdan

Unutmasın dostları duadan" (Üsküdar, 1867) ifadeleri, aynı isteği başka kelimelerle ortaya koymaktadır.

Ölülerin yaşayanlardan yardım isteme arzusu veya yaşayanların ölülerine yardım edilmesi temennisinin arka planındaki temel inanç ve düşüncenin bazı ayet ve hadislerle dayandığı söylenebilir. Mesela "Kendi günahın, mü'min erkeklerin ve mü'mine kadınların günahları için mağfiret dile"⁵⁶ ayeti, inanan insanları karşılıklı olarak birbirleri için dua etmeye ve mağfiret dilemeye davet etmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber de, inanan insanların belli durumlarda ölümlerinden sonra bile dünyada yapılan işlerden olumlu mânada etkilenebileceklerini ifade etmiştir. Mesela "İnsan ölünce, üç şey hariç ondan bütün amelleri kesilir. Bunlar; sadaka-i câriye, istifade edilen ilim ve kendine dua edecek sâlih bir evlat"⁵⁷ hadisi, ölülerin arkasından onlar adına yapılan şeylerden istifade edebileceklerini ima etmektedir.

b) Yalnızlıktan Ürkme, Sevilen İnsanlardan Ayrılma Acısı:

Bir gün ölürsem size doymadan

Mezarıma gül getirin, güneş doğmadan

Ağlamayın sakın mezarımın başında

Göz yaşı değmesin mezar taşıma (Erzurum, 1974)

Yukarıdaki mezar taşı yazısı, dünya hayatı ve geride kalan sevilen insanlara olan özlemin yanında, mezarda yalnızlıktan ürkme ve bundan dolayı sabahın erken vakitlerinde ziyaret edilme isteğini yansıtmaktadır. Nitekim bilindiği gibi bazı durumlarda insanın yalnız kalması ve kendisini dinlemeye çalışması onu rahatlatıcı bir fonksiyon icra etmesine rağmen, insanın kendisini tek başına, terk edilmiş olarak hissetmesi ise psikolojik açıdan ciddi gerilimlere neden olmaktadır. Ölüm gibi bireysel tecrübelerin en karakteristiği olan bir fenomenin ise bu tür kaygılar üretmesi normal karşılanabilir. Ayrıca bu mezar taşı yazısından, ölümün tabii bir fenomen olarak algı-

landığı ve kabullenildiği de açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Nitekim burada ziyarete gelen ölü yakınlarının ölü için ağlamaları istenmemekte, aksi halde mezarda yatan ölü ruhunun bundan rahatsız olacağı ima edilmektedir.

Aşağıdaki mezar taşı yazısı ise, hem ifade hem de tema olarak yukarıdaki mezar taşı yazısıyla büyük bir benzerlik arz etmektedir. Bu durum Türk kültürünün yayıldığı geniş coğrafyada bu alanda homojenliğini koruduğunun bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Şöyleki bu iki yazıdan birisi ya diğerinden istifa edilerek yazılmıştır ya da bu kitabeler, bu konuda aynı şeyleri ifade edecek kadar birbirlerine yakın düşünceleri yansıtmaktadır.

Ölürsem sevgilim doymadan sana

Bir mezar kazdır ama ağlamadan,

Tabutumun rengini isterim kara

Örnek olsun sevip ayrılanlara (Çayeli, Rize, 1979)

Aşağıdaki mezar taşı yazıları ise ölüm korkusunun en önemli nedenlerinden birisi olan, geride bırakılan yardıma muhtaç aile fertlerinden ayrılmanın kaygısını⁵⁸ vurgulamaktadır.

Evime girmeye ömrüm yetmedi

Yavrularım sıcak yüzümü görmedi

Ne kadar boşmuş yaşanan hayat

Ruhum artık fatihayla rahat (Erzurum, 1963)

Ben bir yiğit idim, kendi halime

Trafik kazasının kurbanı oldum,

Yavrularım baba, baba deyip ağlarken

Ben yalan dünyadan elimi çektim (Dadaşkent, Erzurum, 1972).

c) Kadere Serzeniş:

Türk-İslam kültüründe şekillenen mezar taşı yazılarında ana tema ölümün kabullenilişi olsa da, bu kabulün yanında zaman zaman özellikle erken yaşlarda ölen insanların, sevenlerinin aralarından zamansız ayrılmalarına karşı olan serzenişini görmek mümkündür. Aşağıdaki mezar taşı yazıları bu açıdan ilgi çekicidir.

Bir gonca gül idim

Çok erken soldum

Şu genç yaşında

Toprağa kondum

Bir fatıha sizden

Son bir umudum (Trabzon, 1968)

Yaşımı sormayın daha yaşım genç

Derdime dermâna vakit olmuş geç

"Bir cuma gecesi geldi Azrail

Dedi dünyan sona erdi Hüseyin

Kardeş fatıhadır senden dileğim" (Erzurum, 1981)

⁵⁶ Haşr, 59/10

⁵⁷ Müslim, Sahih, Vasiyyet, 3.

⁵⁸Kübler Ross, Elisabeth, *On Death and Dying*, McMillan Publishing, New York., 1969, s. 112; Murphy, Gardner, Discussion, in *The Meaning of Death*, s. 334; Bakara, 2/266.

*Zamansız gelen ecel bilmedim hiç
Ermedim muradına ermedim gitti*⁵⁹ (Dadaşkent, Erzurum, 1969).

Gerçekten de duygusal uyumun oluşmasına fırsat vermeyecek kadar ani ve beklenmedik bir şekilde gelişen olaylar, insanı daha çok sarsmaktadır. Ölüm gibi telafisi imkansız olayların beklenmedik bir şekilde vuku bulması ise, insanı zaman zaman serzenişe ve bazen de isyan davranışına yöneltmektedir. Bu serzenişin, kaybedilen kişilere verilen değerle doğru orantılı olduğu söylenebilir. Örneğin aşağıdaki mezar taşı yazılarındaki sitem ve serzeniş, daha belirgin bir şekilde dile getirilmiştir:

*Ey Felek-i Bağ-i Cihan-ı Bekâ
Zindan Eyledin, goncamı aldın
Elimden didemi kan eyledin*⁶⁰ (Eyüp, 1847).

*"Ey Felek kaddin bükülstün nâmurad ettin beni
Bir murada ermiş iken tarumar ettin beni"* (Edirnekapı, 1899⁶¹).

Kadere olan bu serzeniş, zaman zaman daha kısa biçimlerde;

*"Dünyasına doymayan
Muradına ermeyen
Doymadık dünyada birbirimize
Kavuşmanız kaldı ahirete"* vb. gibi beyitlerle ifade edilmektedir.

Bu temadaki mezar taşlarında dikkati çeken husus, ölümün kendisine değil, zamanına itiraz edilmesidir. Zira

⁵⁹ Erken yaşlarda ölen insanların mezar taşı yazılarından diğer bazı örnekler:

*"Hey meded, bulunmadı emrâzının bir çaresi
Genç yaşında tekmiil itmiş meğer kim va'desi
Nice rihânî u cisman ile tedbir itidiler
Gelse Lokmân neylesün dolmuş ecel. peymânesi"* (Kadehi) (Adana Etnografya Müzesi, 1805)

*"Gençliğinde çün irişi "ircii" emr-i hitab
El çeküp dâr-ı fenâ mekrinden itdi icinâb"* (Adana Etnografya Müzesi, 1840).

"... Uçtu cennet bağına

"Fırakı kaldı validesinin canına" (Eyüp, 1870, Bk. Barışta, Örcün, Eyüp Sultan'dan Bazı Çocuk Mezar Taşları, *Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğleri*, Eyüp Sultan Belediyesi, İstanbul, 1984, s. 179.

*"Yaşım yirmi, tomurcuk bir gül idim
Açmadan soldum*

*Durağım olsun cennet
Eyleyin bir fatiha himmet"* (Astı Mezarlık, Erzurum, 1973)

*"Mezarımı derin edin
Su serpin serin edin
Bu dünyaya doymadım
O dünyaya güveyi edin"* (Erzurum, 1978)

⁶⁰ Bk. Barışta, Çocuk Mezar Taşları, s. 180.

⁶¹ Ünver, İstanbul Halkının, s. 313.

ölümü korkunç kılan unsurlardan birisi, onun insanları dünyada hedeflemiş olduğu idealleri gerçekleştirmekten alıkoymasındır⁶². Bundan dolayı olsa gerektir ki, gelin mezarlarında alınmamış muratların hicranı, çocuk mezarlarında yaşanmamış zamanların kırık hıçkırıkları, fakara mezarlarında ise iz bırakamadan sönüveren ömrün acılığı, çarpıcı bir şekilde gözlemlenebilmektedir⁶³. Ayrıca mezar kitabelerinde de görüldüğü gibi, kadere olan bu serzenişte, aradan geçen zamanla fazla bir değişikliğin meydana gelmediği söylenebilir. Yani beklenmedik olayların ortaya çıkardığı tepkiler, aradan geçen zamana rağmen hemen hemen aynı kalmaktadır.

d) Helalleşme:

Mezar taşı yazıları, İslam dininde önemle üzerinde durulan "kul hakkı"nın ödenmesi konusunda da işlev görebilmektedir. Şöyleki Türk-İslam kültüründe özellikle ölüm belirtileri gösteren insanlar, yakınları ve ilişkide bulunduğu diğer insanlar tarafından ziyaret edilmekte ve bu ziyaretlerde ölüm belirtisi gösteren insanla ziyaretçiler arasında "helalleşme"* yapılmaktadır. Hatta bu durum cenaze törenlerine bile taşınmaktadır. Ancak özellikle son çeyrek asırda ülkemizde yaşanan hızlı kentleşme, ailelerin bölünmesi ve farklı yerlerde ikametten dolayı yukarıda bahsedilen ziyaretler ve helalleşme çoğu zaman gerçekleşmemekte ve bu durum mezar taşı yazıları vasıtasıyla (tek taraflı olarak) telafi edilmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda bir mezar taşındaki⁶⁴ şu dizeler dikkat çekicidir.

*Dinleyin ey yolcular
Sizlere selam olsun
Bir fatiha okuyana
Varsa hakkım helal olsun* (Rize, 1982).

2) Yaşayanlara Yönelik Olanlar

a) Nasihat ve İbret:

Mezar taşı yazılarının büyük çoğunluğuna yansıyan temalardan birisi, yaşayan insanlara yöneliktir. Zira bu yazılarda, yaşayan insanların hayatlarını tanzim ederken, zaman zaman ölümü düşünmeleri ve ona göre davranışları hedeflenmektedir. Bu düşünceyi hayata geçirmek için, dünya hayatının geçiciliği, ölümün bütün canlılar için kaçınılmaz bir kader olduğu, mezar taşı yazılarını okuyan insanların da bir gün bu kaderle er geç karşılaşmak zorunda olduğu vurgulanmaktadır. Mesela;

⁶² Jung, C. Gustave, The Soul and Death, in *The Meaning of Death*, s. 6; Köknel, Özcan, *Korkular, Takıntılar, Saplantılar*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 124.

⁶³ Alkan, Ahmet Turan, "Mezar Taşları", *Sonsuz Hayata Yolculuk* içinde, s. 50.

* Geçmişte cereyan etmiş olaylardan kaynaklanan haklardan karşılık olarak feragat edilmesi.

⁶⁴ Yapmış olduğumuz tespitlere göre, bu mezar taşı yazısı, o mezarda yatan kişi tarafından yazdırılmıştır.

*Geçme yolcu bir nazar kıl
Bu mezar taşına
Ölüme çare yoktur
Bir gün gelir başına
Esirgeme bir fatiha
Bu din kardaşına (Trabzon, 1977)*

*Yolcu kardeş
Dön geri bir bak bana
İbret değil miyim sana*

Bugün bana ise yarım sana (Rize, 1982) vb gibi manzum ifadeler, ölümün bütün canlılar için umumi bir kader olduğunu vurgulamaktadır. Dünya hayatının geçiciliğini ve maddi şeylerden öte aleme hiçbir şey getirilemeyeceğini, çarpıcı bir şekilde ifade eden diğer bir mezar taşına kazınan şu dörtlüktür:

*Dünyanın sonuna var mıdır eren
Giden yolculardan var mıdır gelen
Hayatta kazancın bir arşın kefen
Her şeyi bırakıp gidersin bir gün (Erzurum, 1977)⁶⁵*

Son dönemki örneklerini verdiğimiz bu temadaki yazılar da, daha önceki dönemlerde sıklıkla tekrarlanmıştır. Örneğin;

*"Ey zâir-i zi intibâh
İtdikçe bu kabre niğah
Ma'lum olur bi-ıştibâh (şüphesiz)
Kat'iyet-i hükm-i ilâh*

Bâki değildir mâ-sivâh" (Adana Etnografya Müzesi, 1875) ifadeleri, yukarıdaki mezar taşı yazılarıyla aynı temayı paylaşmaktadır.

Bu temadaki mezar taşı yazılarının arka planında bazı Kur'an ayetlerinin bulunduğu söylenebilir. Mesela, "*Dünyanın (insana) faydası çok azdır. Ahiret, sakınan kimseler için daha hayırlıdır*⁶⁶", "*Ahirete kıyasla dünya hayatı geçici bir metadan başka bir şey değildir*⁶⁷", "*Allah'ın dışında her şey fânidir*"⁶⁸ ayetleri ile yukarıdaki nazım ifadeler aynı temada birleşmektedir.

b) Dinî Hayata Yönelme:

Bilindiği gibi İslam dini, ölüm fenomenini dinî bir motivasyon olarak kullanmak istemiş⁶⁹, bu amaçla ölüm düşüncesini ve kabir ziyaretlerini teşvik etmiştir. Nitekim kabir ziyareti, bir taraftan genel olarak ölüm düşüncesini uyandırmakta, diğer taraftan mezar taşlarına akseden

yazılar vasıtasıyla dini hayata pozitif yönde bir ivme kazandırmaktadır. Çünkü birçok mezar taşında, insanlara bireysel sorumluluklarını hatırlatan ve onları gafletten kurtarmaya çalışan ifadeler bulunmaktadır. Mesela;

*"Din ben de sen gibiydim
Unutma Hüda'yı
Yarın sen de benim gibi olacaksın
Oku fatihayı"* (Rize, 1979) ifadeleri, Tanrı'dan gafil

olmamayı vurgularken,

*"Ey yolcu dur!
Selâm ver de geç
Ahiretini dünyada seç
Bir gün sana okunur diye*

Sen de fatihayı okuyarak geç" (Trabzon, 1978) ifadeleri ise, "*dünyanın ahiretin tarlası*" olduğunu ima eden ayetlerin⁷⁰ bir başka şekilde ifade edilmiş biçimi şeklinde değerlendirilebilir.

c) Faydalı İşlere Yönelme:

Mezar taşı yazılarında gözlemlenen düşünce ve inançlardan birisi de, yaşayanları, ölümlerinden sonra geriye diğer insanların faydalanabilecekleri eserler bırakmaya yönlendirmektir.

*"Kalırsa bu dünyada
Senden hoş bir şey kalsın
Gelen geçen önünden*

Seni rahmetle anısın" (Rize, 1965) dörtlüğü, insanları ölümlerinden sonra hayırla yâd edilebilmek için faydalı şeyler yapmaya teşvik etmektedir. Nitekim geriye eser bırakmak, aynı zamanda ölüm kaygısını hafifleten faktörlerden birisidir. Yani insanlar, arkalarında hoş bir sadâ bırakabildikleri oranda ölümle daha rahat bir şekilde yüzleşebilmektedirler. Çünkü insan, arkasından anılmaya değer eserler bırakmakla, hayatına olduğu kadar ölümüne de bir anlam verebilmekte ve kendisinde doğuştan var olan ebedilik meylini, bu eserlerle tatmin etmeye kapı aralamaktadır⁷¹.

*"Beni gör kendini düşün
Beyhude geçirme yaşın
Bu gün benim yarın senin*

Okunacak mezar taşın" (Erzurum, 1978) dörtlüğü ise, hayata belli bir mana verilebilmesi için, ölümün de nazari dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Nitekim hayat ve ölüm, biri olmadan diğerinin anlaşılmasının mümkün olmadığı iki fenomendir. Bundan dolayıdır ki, hayatlarına belli bir mana veremeyen insanlar, ölümden daha çok kaygı hissetmektedirler⁷².

⁶⁵ Bu temada diğer bir mezar taşı yazısı şöyledir:

*"Oldum seksen yaşına
Yazın mezar taşına
Gafil olma ey kişi
Yarın senin başına"* (Rize, 1969).

⁶⁶ Nisâ, 4/77.

⁶⁷ Râ'd, 13/26.

⁶⁸ Kasâs, 28/88.

⁶⁹ Câsiye, 45/45; Zâriyât, 51/38.

⁷⁰ Şu'ra, 42/20.

⁷¹ Hick, John, "Değişen Ölüm Sosyolojisi", Çev. Turan Koç, *Erciyes Üni. İ.F.D.*, 1990, sayı:7, s. 243-244.

⁷² Durlak, J.A., "Relationship between Individual Attitudes toward Life

d) Sosyal İlişkilerde Titizliğe Yönelme:

Mezar taşı yazılarında, yaşayan insanlara yönelik olarak en sık göze çarpan temalardan bir diğeri de, sosyal ilişkilerde hassasiyet gösterilmesiyle ilgilidir. Mesela birçok mezar taşında tekrarlanan;

"Bak şu garip çeşmeye
Su içecek tası yok
Kırma kimsenin kalbini

Yapacak ustası yok" dörtlüğü, sosyal ilişkilerde hassas olmanın gerekliliğini veciz bir şekilde ortaya koyarken, bir diğer mezar taşındaki;

"Dünyada ne kadar yüce olsa da şanın

Akibet olur bir gün iki taş nişanın" (Rize, 1967) beyti ise, sosyal statünün beşeri münasebetlerdeki etkin rolüne atıfta bulunmakta, ancak bütün insanların sosyal statülerini terkederek birbirlerine bu açıdan eşit olacakları ölüm fenomeni hatırlatılarak, insanların sahip oldukları bazı imkanların, bu imkanlara sahip olmayanların aleyhine kullanılmaması gerektiğini vurgulamaktadır.

e) Yaşayanların Ölülerini Hayırla Anması:

Mezar taşı yazılarında göze çarpan ağırlıklı temalardan birisi de, ölü yakınlarının mezarında yatan kişinin kendileri için ifade ettiği mânanın yanında, ölünün şahsi özellikleri ve dünyada gerçekleştirdikleri eylemlerdir. Mesela;

"Şerefimle yaşadın
Şu güzel hayatında
Allah rahmet eylesin

Rahat yat mezarında" (Rize, 1983) dörtlüğü, mezarında yatan kişinin hayatında sergilemiş olduğu şahsi özelliklere atıfta bulunurken,

"Anne başa taç imiş
Her derde ilaç imiş

Bir evlat ne kadar mesut olsa

Yine anneye muhtaç imiş" (Erzurum, 1981)

"Annesiz kalmışım nere gideyim

Her gün köşelerde boyun bükerim

Ağların gözümün yaşını içerim

Saçının telini özledim anne" (Trabzon, 1991) dörtlükleri, ölümlerin yaşayanlar için ifade ettikleri mâna ve çocukların ölü ebeveynleri hakkındaki duygularını yansıtmaktadır.

"Ne çare alıp götürdüler sıcaklığım

En güzel şey dünyada seni sevmektir yavrım

Şimdi kabir evinde kur o nurlu tahtım

Eksilmesin fatihan, duacın bol olsun" (Erzurum, 1982)

dizeleri de, ebeveynlerin çocukları hakkındaki duygularını veciz bir şekilde ortaya koymaktadır.

İnsanların hayatları müddetince gerçekleştirmiş

oldukları önemli faaliyetler, zaman zaman ölü yakınları ve halk tarafından mezar taşlarına yansıtılmıştır. Mesela belli bir dönem Rize ilinde belediye başkanlığı yapmış olan Ekrem Orhon'un mezar taşına halk tarafından yazdırılan şu dizeler bu açıdan dikkat çekicidir:

"Her karış toprağında Ekrem diye adın var
Yaptığın hizmetlerle Rizeliye şanın var
Rize'yi makber yapsak yine sana gelir dar
Kabrin kalbimizdedir, toprakta bedenim var
Elveda büyük insan, elveda büyük mimar
Allah'tan dileğimiz, eş olsun sana iman".

Esasen Türk-İslâm kültüründe yaşadığı dönemde vatana ve millete hizmet etmiş olanların, öldükten sonra da yaptıkları hizmetler unutulmamış, hayatta kalan insanlar, onları yapmış oldukları hizmetlerden dolayı rahmetle anmış, onlara olan şükran borçlarını ödemek, hatıralarını yaşatmak için, isimlerini çocuklarına veya torunlarına vermişlerdir. Ferdi olarak yapılan bu işin yanında devlet bazında da onların isimleri okullara, hastanelere, sokaklara, vakıflara ve benzeri yerlere verilmiş, hizmet yapanlar hayırla yâd edilmiştir. Bu tür faaliyetlerin arka planında bulunan psikolojik motivle ilgili olarak, halkın kendilerini o insanlara karşı borçlu hissetmesinin yanında dinsel referanslardan da bahsetmek mümkündür. Mesela Hz. Peygamberin "Ölülerinizi hâyırla yâd ediniz"⁷³ hadisi, aynı davranışı öngörmektedir. "İyiliğin mükâfâtı, iyilikten başka bir şey olur mu?"⁷⁴ ayeti de milletimizin vefa duygusunun arka planında bulunan en etkili psikolojik motivlerden birisi olarak değerlendirilebilir.

TARTIŞMA ve SONUÇ

Türk insanının ölülerine saygı ve bağlılığı, insanların öldükten sonra tekrar dirilmeleriyle (İslam'dan önce ikinci hayat) yakından ilişkilidir. Yani ölümlerin gelecekte dirilmek üzere bir bekleme dönemine geçmiş oldukları inancı, Türklerin ölülerle ilgili tutum ve davranışları belirleyen en önemli faktörlerden birisidir. Mezar taşlarına verilen önem de, kaynağını bu düşünceden almaktadır.

Mezar taşı geleneğini, mezarında yatan ölümlerin kimlik bilgilerinin muhafazasına yönelik bir aksiyon olarak değerlendirmenin yanında, yok oluşu kalıcı bir taş veya bir anıtlı aşmaya çalışmak şeklinde değerlendirmek mümkündür. Zira her ne kadar korunma amacıyla da olsa, mezarların üzerlerine büyük taşlar kapatılmasının en önemli nedenlerinden birisi, ölen kişinin adına bir anıt oluşturma çabasıdır. Bu durumu, insanlık kültürünün ilk zamanlarına kadar uzatmak mümkündür.

Asırlardan beri sürekliliğini koruyan mezar taşı

and Death", *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1972, 38, s. 463; Kaufmann, Walter, Existentialism and Death, in *The Meaning of Death*, s. 62.

⁷³ Tirmizi, Muhammed b. İsa, *Câmiu's-Sahih*, Tah. Ahmed, Muhammed Sakir, Daruhyai't Turasi'I-Arabi, Beyrut, (tarihsiz), Cenaiz 31.

⁷⁴ Rahmân, 55/60; Ayrıca bk. Kasâs, 28/77.

gelenegi ve mezar taşlarına yazılan ifadelerden, insanların hayata ve ölüme atfetmiş oldukları manayı anlamak ve hayat ve ölümlerle ilgili tutumlar hakkında ipucu bilgilere ulaşmak mümkündür. Türk-İslam kültüründe ise gerek mezarlıkların yapılandırma biçimi gerekse mezar taşı gelenegi, hem sanatsal, hem de mezar taşlarına yazılan kitabeler açısından kendine özgü bir yapı sergilemektedir. Özellikle son iki asırda bu kültürde şekillenen mezar taşı yazılarının ana temasını, İslam dininin ölüm anlayışının şekillendirdiğini söylemek mümkündür. Nitekim bu dönemde yapılan mezar taşlarına yazılan nesir ve nazım ifadelerin arka planında büyük ölçüde Kur'an ayetleri ve hadisler bulunmaktadır. Başka bir deyişle mezar taşı yazılarının bir kısmı, sanki ayet ve hadislerin değişik şekillerde ifadesinden ibarettir. Örneğin, "Dünyada ne kadar yüce olsa da şanın, Âkıbet olur bir gün iki taş nişanın" dizeleri "*Halbuki ahirete kıyasla dünya hayatı geçici bir metadan başka bir şey değildir*"⁷⁵ ayetinin değişik bir ifadesi gibidir.

Türk-İslam kültüründe mezar taşlarına akseden yönüyle ölümün tabii bir fenomen olarak algılandığı söylenebilir. Hatta Türk mezarı ve mezarlığının, tabiiliği içinde ölümü belki olduğundan çok daha münis gösterdiğini, ayrıca bu kültürde yapılan mezar taşlarına aktarılan yazıların, dinî ve sosyal motivasyon olarak fonksiyon icra ettiklerini söylemek mümkündür. Bu bağlamda "*yalnızlıktan ürkmeye*", "*geride kalanlarla ilgili endişeler*", "*kadere serzeniş*" ve "*helalleşme arzuları*" gibi psikolojik karakteristikleri yansıtan temalar, kültürümüzde ortaya çıkan mezar taşlarında en çok karşılaşılan temalardır.

Mezar taşlarına yansıyan kabullenme tutumunun, aynı zamanda sıkıştığı zaman inanan, darlıktan kurtulduktan sonra yüz çeviren⁷⁶ insan tipinin karakteristik özellikleriyle de benzerlik arzettiği söylenebilir. Şöyleki insanın ölüm karşısında tamamen aciz ve yardıma muhtaç durumda olduğu ve bu sığınmacı tutumunun bundan ileri geldiği düşünülebilir. Nitekim bazı mezar taşlarında özellikle zamansız gelen ölümlere karşı bir isyan tutumunun izlerini görmek mümkündür. Bu bağlamda dikkati çeken diğer bir husus, mezar taşı yazılarının temel öğelerinden biri olan "yakarış" bölümünün hemen hemen bütün Osmanlı tarihinde Allah'ın en kısa adı olan "Hu" ve bunun geliştirilmiş biçimleri (Huve'l-Baki gibi) ile ve bazen de belli ayetlerle⁷⁷ yapılmasına karşın, Osmanlı'nın son döneminde mezar taşı yazılarda bulunan yakarış bölümünde ölümünden duyulan bireysel üzüntünün ve şikayetin yer aldığı, "Ah mine'l-mevt" (Ah, acı ölüm), bazen de "Ah mine'l-fırak" (Ah acı ayrılık) gibi ifadelerle rastlanmaktadır. Bunlar son devir Osmanlı toplumlarındaki özellikle üst tabakadaki manevi değişimin göstergeleri olarak yorumlanabilir. Çünkü bu tür ifadeler, geleneksel İslamî bakış açısına göre ölümü daha güzel bir yaşama geçişin yolu olarak görmek yerine, batı düşüncesinin etkisiyle, ölenin arkasından bıraktıklarının üzüntüsünü ve ayrılışın verdiği acıyı dile getirmektedir⁷⁸. Bu durumun özellikle son çeyrek asırda yazılan mezar taşlarında ise daha sıklıkla görülmesi, Osmanlı'nın son döneminde başlayan bu sürecin, belki daha etkin bir şekilde devam ettiğini göstermesi açısından ilginçtir.

Batı kültürünün ölüm korkusunu yenmek ve ölümün tiksindirici yüzünü daha hoş göstermek amacıyla ölüleri çeşitli makyajlarla süslemesinin benzer bir şeklini Türklerin mezarlıklara uygulamış olduğu süsleme faaliyetlerinde görmek mümkündür. Ancak batı kültüründe bu işlem, yaşayanların neşesini kaçırmamak amacıyla ölüm hadisesinin maskelenmesi amacıyla yapılmaktadır. Türk-İslam kültüründe mezarlıkların süslenmesinin ise, ölümün değil mezarlıkların soğuk yüzünü daha ılımlı bir şekle büründürerek, eninde sonunda buraya gidecek olan insanların ölüm korkularını hafifletme amacına matuf olduğu düşünülebilir. Nitekim mezar taşlarına yapılan bu süsler, ölüm tasvirini güzelleştirmiş ve birçok insana korku hissi uyandırmadan kendilerini seyretirebilmiştir. Başka bir deyişle mezarlıkları daha hoş görüntülere kavuşturarak tabiatdaki harmoniyle bütünleştirmek ve yaşayan insanların bu mekanlardan kopmalarını sağlamak, mezar ve mezar taşı süslemeciliğinin arka planında bulunan psikolojik motifler olarak değerlendirilebilir. Örneğin Türk-İslam kültüründe mezarlıkların genellikle gelişigüzel yeşillendirilmesinin ortaya çıkardığı karışıklığın, tabiatla bağdaşarak romantik bir görünüm kazandığı söylenebilir. Bilhassa mezar taşlarının formuna uygun bir şekilde yükselen servi ağaçları ise, mezarlarımıza kendine has asil bir karakter vermektedir. Bütün bunlardan, Türk insanının hayata gösterdiği önemi ölüme de gösterdiği, kendi yaşadığı mekanları süslemiş olduğu gibi ölümlerinin mezarlarına da aynı ihtimamı göstermiş olduğu sonucu çıkarılabilir. Ancak özellikle son dönemlerde genel olarak mezarlıklara eski dönemlerde gösterilen ihtimamın gösterilmediği, mezarlıkların çeşitli nedenlerden dolayı şehir merkezlerine uzak mekanlarda yapılandırıldığı ve bakımsızlığa terkedildiği, özellikle sanat değeri taşıyan mezar taşlarının neredeyse hiç yapılmadığı ancak, sanat değeri taşımaya da genellikle mermer-

⁷⁵ Rad, 13/26

⁷⁶ Yunus, 10/12; Rum, 30/33-34, Zümer, 39/42.

⁷⁷ "Küllü men 'aleyhâ fânin": Dünyadaki her şey yok olacaktır, Rahmân, 55/26; "Küllü nefsin zâikatü'l-mevt": Herkes ölümü tadacaktır, Ali İmrân, 3/182, 29/57; "Küllü şey'in hâlikün illa 'vechehû": O'nun dışındaki her şey yok olmaya mahkumdur, Kasâs, 28/88) ayetleri gibi.

⁷⁸ Kırş. Laqueur, Huve'l-Bâki, s. 83.

den yapılan mezar taşlarına yazı yazına geleneğinin devam ettiği söylenebilir.

Kaynaklar

Alkan, Ahmet Turan, "Mezar Taşları", *Sonsuz Hayata Yolculuk* içinde, Haz. İBB Mezarlıklar Müdürlüğü, İstanbul, (tarihsiz), s. 50-61.

Ana Britannica, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1992, "Mezar, Mezar Taşı ve Mezarlık Şiiri" maddeleri, c.XXII.

Barışta, Örcün, Eyüp Sultan'dan Bazı Çocuk Mezar Taşları, *Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğleri*, Eyüp Sultan Belediyesi, İstanbul, 1984.

Başer, Vehbi, *Ölümlü İlgili Dini Sosyal Davranış Örüntülerinin Değişmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1993.

Başkan, Seyfi, *Karamanoğulları Dönemi Konya Mezar Taşları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

Becker, Ernest, *The Denial of Death*, The Free Press, N.York, 1973.

Biet-Hallahmi, B. ve Argyle, M., *The Psychology of Religious Behavior, Belief and Experience*, Routledge, London and N.York, 1997.

Buhari, *es-Sahih*, el-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul, (tarihsiz).

Dağlıoğlu, Hikmet Turan, *Sanat Bakımından Mezarlar ve Mezar Taşları ve Karaca Ahmed Mezarlığı*, İ. Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan, Ankara, 1988, s. 120-139.

Danık, Ertuğrul, *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1993.

Durlak, J.A., "Relationship between Individual Attitudes toward Life and Death", *Jour. of Consulting and Clinical Psycho.*, 1972, 38, s. 463.

Eyice, Semavi, "Mezarlıklar ve Hazireler", *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri* içinde, T.T.K. Yay., Ank., 1996, c.I, s.123-134.

Feifel, Herman, "Attitudes toward Death in Some Normal and Mentally Ill Populations", in *The Meaning of Death*, Ed. Herman Feifel, Mc. Graw-Hill, 1959, s. 114-130.

Gazzali, Ebu Hamid, *İhyau Ulumi'd-Din*, Ter. Mehmed A. Müftüoğlu, Purlanta Yayınevi, İstanbul, (tarihsiz).

Güngör, Erol, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötügen Yay., 13. Baskı, İst., 1999.

Haseki, Metin, *Plastik Açısından Türk Mezar Taşları*, İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, İstanbul, (tarihsiz).

Heyet, *Sonsuz Hayata Yolculuk*, İstanbul B.B. Yay., İst., (tarihsiz).

Hick, John, "Değişen Ölüm Sosyolojisi", Çev. Turan Koç, *Erciyes Üni. İ.F.D.*, 1990, sayı:7, s. 235-249.

Hökekleli, Hayati, *Din Psikolojisi*, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1993.

İbn Mace, *es-Sünen*, Tah. Muhamed Fuad Abdulkaki, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1975.

Jung, C. Gustave, The Soul and Death, in *The Meaning of Death*, Ed. Herman Feifel, Mc. Graw-Hill, New York, 1959, s. 3-15.

Kâm, Ferit, *Dini ve Felsefi Sohbetler*, Sad. S. Hayri Bolay, D.İ.B. Yay., Ankara, 1987.

Karaca, Faruk, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000.

Karaca, Faruk, Ölümle İlgili Davranış Örüntüleri Açısından Modern Batı ve Türk-İslam Kültürü, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Erzurum, 1999, Sayı: 12, s. 65-76.

Karamağralı, Beyhan, *Ahlat Mezar Taşları*, Kült. Bak.Yay., Ank., 1992.

Karaman, Hayrettin, "Ölüm, Ölü, Defin ve Merasimler", *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri* içinde, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, c.I, s. 3-15.

Kaufman, Walter, Existentialism and Death, in *The Meaning of*

Death, Ed. Herman Feifel, Mc Grow-Hill, New York, 1959, s. 39-63.

Köknel, Özcan, *Korkular, Takıntılar, Saplantılar*, Altın Kitaplar Yay., İst, 1990.

Kuşoğlu, Mehmet Zeki, *Mezar Taşlarında Hüve'l-Baki (Mezarlarımız)*, İstanbul, 1984.

Kübler Ross, Elisabeth, *On Death and Dying*, Mc Millan Pub., New York., 1969.

Laqueur, Hans-Peter, *Hüve'l-Bâki, İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.

Lepp, Ignace, *Death and Its Mysteries*, Trans. Bernard Murcland, McMillan Publishing, New York, 1968.

Muhammed Zihni, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, Şirket-i Kütübhane, İst., 1304 (h).

Murphy, Gardner, Discussion, in *The Meaning of Death*, Ed: Herman Feifel, Mc Grow-Hill, New York, 1959, s.317-340.

Müslim, *es-Sahih*, Tah. Muhammed Fuad Abdulkaki, el-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul, (tarihsiz).

Nüzhet, Saadettin, *Mezar Kitabeleri (İstanbul'da Medfun Mezahire Aitt)*, Renzi Kitaphanesi, İstanbul, 1932.

Oğuz, Burhan, *Mezartaşında Simgeleşen İnançlar*, İstanbul, 1983.

Örnek, Sedat Veyis, *Anadolu Folklorunda Ölüm*, Ankara Ü. Basımevi, Ankara, 1971

Özden, H. Ömer, Estetik ve Tarih Felsefesi Boyutu İçinde Yahya Kemal, Ata. Üni. İ.F. Y., Erzurum, 1999.

Paloutzian, R.F., *Invitation to the Psychology of Religion*, Allyn and Bacon, Second Edition, London, 1996.

Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Aksiseda Mat.2.bsk., Samsun, 2000.

Ragheb, Youssef, "İslam Hukukuna Göre Mezarın Yapısı", *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri* içinde, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, c. I, s.17-23.

Saraçoğlu, Necibe, *Türk Mezar Taşlarına Dair Araştırma*, İst., 1950.

Schaerez, R. *Çağdaş Filozoflarda Ölümün Anlamı*, Çev. Faik Dranz, İstanbul, 1953.

Temel Britannica, Ana Yay., İst., 1992, "Mezar Taşları Maddesi", XII Tirmizi, Muhammed b. İsa, *Câmiu's-Sahih*, Tahkik:Ahmed Muhammed Sakir, Daru İhyai't Turasi'l-Arabi, Beyrut, (tarihsiz).

Tuncel, Gül, *Batı Anadolu Bölgesinde Cami Tasvirli Mezar Taşları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Dergah Yayınları, İstanbul, 1986, "Mezar" maddesi, c. VI.

Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 21. Yüzyılın Eşiğinde Örf ve Adetlerimiz (Türk Töresi) Ankara, 1985

Ünver, Süheyl, "İstanbul Halkının Ölüm Karşısında Duyguları", *Yeni Türk Dergisi*, İstanbul, 1938, sayı 68, s. 312-321.

Ünver, Süheyl, *Yahya Kemal'in Dünyası*, Tercüman Tarih ve Kültür Yayınları, İstanbul, 1980.

Yahya Kemal, "Bir Rüyada Gördüğümüz Eyüp", *Sonsuz Hayata Yolculuk* içinde, Haz. İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İ.B.B. Yayınları, İstanbul, (tarihsiz), s. 28-31.

Yavuz, Kerim, "Din Psikolojisinde Metod Meselesi ve Yeni Gelişmeler", *Ata. Üni. İ.F.D.*, sayı: 7, s. 153-185.

Yeni Türk Ansiklopedisi, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 1985, "Mezar Taşları Maddesi", c. VI.

Yurttaş, Hüseyin, "Erzurum'daki Mezar Taşlarından ve Vakfiyelerden Birkaç Örnek", *IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Nisan 2000 Van, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van, 2000, s. 137-145.